

MÜSTAKİL BİR FIRKA OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI VE DİNİ TEFEKKÜR ALANINDAKİ METODU AÇISINDAN MU'TEZİLE

Doç. Dr. Mevlüt ÖZLER

I- MÜSTAKİL BİR FIRKA OLARAK MU'TEZİLE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

Lügatte ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek manalarına gelen "İ'tizâl"¹ kelimesinden türemiş olan Mu'tezile, ıstilahta, İslâm'da ilk zuhur eden ve İslâm akâidinin akli esaslarını ortaya koyan büyük kelâm ekolüne verilen isimdir².

İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve bu isimle anılmasının sebebi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür :

a) Geleneksel açıklama : Bu izah tarzına göre Mu'tezile ismi, onlara Ehl-i Sünnet tarafından verilmiş bir isimdir. Bu adın onlara ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber³ ismin verilmesine sebep olan hadise; Hasan Basrî (v.110/728) 'nin talebesi olan Vâsıl b. Ata (v.131/748) 'nin mürtekib-i kebîre konusunda hocasına muhalefet etmesi olarak gösterilmektedir. El-Bağdâdî (v.429/1037) 'nin ifâdesiyle, mürtekib-i kebîre konusunda ümmetin

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâleddin Muhammed b. Mûkrım, Lisânu'l-'Arab, Beyrut, 1388/1968, XI,440; ez-Zebidî, Muhammed Murtadâ, Tâcu'l-'Arûs, Beyrut, 1386/1966, VIII, 14-15.

² 'Abdulhamid, 'İrfân, Drâsât fi'l-Fırak ve'l-'Akâidi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1404/1984, s. 103.

³ Rahmân, Fazlur, İslâm, trc: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul,1981, s. 109.

görüşünden ayrıldıkları için müslümanlar onları Mu'tezile diye isimlendirmişler⁴. Buna göre Mu'tezile ismi Ehl-ı Sünnet'e karşı çıkmayı ifâde eden bir nevi zem ve açık bir itham manâsı taşımaktadır. Bu manâda Mu'tezili lafzı "muhalif olan, ayrılan" kıstıyla ifâde eder⁵.

b) Bazı müsteşriklere göre : Müsteşriklerden bir kısmı onların müttakî ve en küçük şeyle tatmin olan ve bu dünya hayatının lezzetini terkle nefislerini ezen kimseler oluşları dolayısıyla bu ismi aldıklarını söylemektedirler. Bu anlamda Mu'tezile ismi, bu sıfatlarla muttasıf olanların dünya hayatında zâhid olduklarını göstermektedir⁶. Bu görüşte olanlardan birisi de Goldziher'dir⁷.

Ancak bu görüş müslüman araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir. İlk Mu'tezile'nin dindar karakterinden şüphe edilmemekle beraber⁸ bu fırka mensuplarının hepsi anlatılan sıfatlarla muttasıf değildiler. Aralarında müttakiler olduğu gibi, günahlarla itham edilmiş olanlar, yani hem iyi hem de kötüler vardı⁹.

⁴ el-Bağdâdî, 'Abdulkâhîr b. Tâhîr, el-Fark beyne'l-Fırak, thk. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd, Beyrut, tsz. s. 115, 118; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdulkerîm, el-Milel ve'n-Nihal, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut, 1395/1975, I, 48; er-Râzî, Fahrüddin, İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Beyrut, 1402/1982, s.39.

⁵ 'Abdulhamîd, a.g.e., s. 104.

⁶ Bkz. Ebû Zehra, Muhammed, Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, Baskı yeri belli değil, tsz. (Dâru'l-Fıkrî'l-'Arabî), s. 125.

⁷ Bkz. Goldziher, Ignaz, el-'Akîde ve's-Şerî'â fi'l-İslâm, Arapçaya trc. Muhammed Yûsuf Mûsâ-A. H. 'Abdulkâdîr-'Abdulazîz 'Abdulhak, Mısır, 1378/1959, s. 100.

⁸ Rahman, a.g.e., s. 110.

⁹ Ebû Zehra, a.g.e., s. 125.

MÜSTAKİL BİR FIRKA OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI VE DİNİ TEFEKKÜR ALANINDAKİ METODU AÇISINDAN MU'TEZİLE

Doç. Dr. Mevlüt ÖZLER

I- MÜSTAKİL BİR FIRKA OLARAK MU'TEZİLE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

Lügatte ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek manâlarına gelen "İ'tizâl"¹ kelimesinden türemiş olan Mu'tezile, istilahta, İslâm'da ilk zuhur eden ve İslâm akâdininin aklî esaslarını ortaya koyan büyük kelâm ekolüne verilen isimdir².

İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve bu isimle anılmasının sebebi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür :

a) Geleneksel açıklama : Bu izah tarzına göre Mu'tezile ismi, onlara Ehl-i Sünnet tarafından verilmiş bir isimdir. Bu adın onlara ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber³ ismin verilmesine sebep olan hadise; Hasan Basrî (v.110/728) 'nin talebesi olan Vâsıl b. Ata (v.131/748) 'nin mürtekb-i kebîre konusunda hocasına muhalefet etmesi olarak gösterilmektedir. El-Bağdâdî (v.429/1037) 'nin ifâdesiyle, mürtekb-i kebîre konusunda ümmetin

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadî Cemâleddîn Muhammed b. Mûkrım, Lisânu'l-'Arab, Beyrut, 1388/1968, XI,440; ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ, Tâcu'l-'Arûs, Beyrut, 1386/1966, VIII, 14-15.

² 'Abdulhamîd, 'İrfân, Drâsât fi'l-Fırak ve'l-'Akâidil-İslâmiyye, Beyrut, 1404/1984, s. 103.

³ Rahmân, Fazlur, İslâm, trc: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul,1981, s. 109.

görüşünden ayrıldıkları için müslümanlar onları Mu'tezile diye isimlendirmiştir⁴. Buna göre Mu'tezile ismi Ehl-i Sünnet'e karşı çıkmayı ifade eden bir nevi zem ve açık bir itham manâsı taşımaktadır. Bu manâda Mu'tezili lafzı "muhalif olan, ayrılan" kişiyi ifade eder⁵.

b) Bazı müsteşriklere göre : Müsteşriklerden bir kısmı onların müttaki ve en küçük şeyle tatmin olan ve bu dünya hayatının lezzetini terkle nefislerini ezen kimseler oluşları dolayısıyla bu ismi aldıklarını söylemektedirler. Bu anlamda Mu'tezile ismi, bu sıfatlarla muttasıf olanların dünya hayatında zâhid olduklarını göstermektedir⁶. Bu görüşte olanlardan birisi de Goldziher'dir⁷.

Ancak bu görüş müslüman araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir. İlk Mu'tezile'nin dindar karakterinden şüphe edilmemekle beraber⁸ bu fırka mensuplarının hepsi anlatılan sıfatlarla muttasıf değildiler. Aralarında müttakiler olduğu gibi, günahlarla itham edilmiş olanlar, yani hem iyi hem de kötüler vardı⁹.

⁴ el-Bağdâdî, 'Abdulkâhîr b. Tâhîr, el-Fark beyne'l-Fırak, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrut, tsz. s. 115, 118; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdulkerim, el-Mîlîl ve'n-Nihal, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Beyrut, 1395/1975, I, 48; er-Râzî, Fahrüddîn, I'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Beyrut, 1402/1982, s.39.

⁵ 'Abdulhamîd, a.g.e., s. 104.

⁶ Bkz. Ebû Zehra, Muhammed, Târihü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, Baskı yeri belli değil, tsz. (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî), s. 125.

⁷ Bkz. Goldziher, Ignaz, el-'Akide ve's-Şerî'â fi'l-İslâm, Arapçaya terc. Muhammed Yûsuf Mûsâ-A. H. 'Abdulkâdîr-'Abdulazîz 'Abdulhak, Mısır, 1378/1959, s. 100.

⁸ Rahman, a.g.e., s. 110.

⁹ Ebû Zehra, a.g.e., s. 125.

c) Siyasî İzah Tarzı : Bu görüşü benimseyenler arasında müsteşriklerden İtalyan Nallino ile İsveç'li Nyberg ve Ahmed Emin vardır. Bunların görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür. İtızalin doğuşu siyasî bir temele dayanmaktadır. Dini Mu'tezile Vâsıl b. Atâ (v.131/748) ve 'Amr b. 'Ubeyd (v.144/761) in tabileridir. Aslında bunlar düşünce ve fikir sahasında kendilerinden önce ortaya çıkmış siyasî ve ameli Mu'tezile'nin bir devamıdır. Siyasî ve ameli Mu'tezile ise Süffin harbinde ve daha önce Cemel vak'asında zuhur etmiştir. Bu isim onlara müslümanlar arasındaki çekişme ve husumetlerden uzaklaşan insanlar olarak, onların mevkilerini göstereceğini diye verilmiştir¹⁰.

Mu'tezile'nin ortaya çıkışında siyasî bir hadisenin varlığını ilk defa ileri süren meşhur mezhepler tarihçisi el-Malatî (v. 377/987)'dir. el-Malatî bu konuda şunları söylemektedir :

*"Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan hilafeti Hz. Muaviye'ye terkedip ona biat edince Hz. Ali taraftarı olan bir grup, Hz. Hasan, Muaviye ve bütün insanlardan ayrılarak evlerine ve mescidlere çekildiler ve biz ilim ve ibadetle meşgul oluyoruz dediler. Bundan dolayı onlar kendilerini Mu'tezile diye isimlendirdiler"*¹¹.

Görüldüğü üzere el-Malatî (v. 377/987) de Mu'tezile'nin menşesinde siyasî bir hadisenin varlığını kabul etmektedir. Ancak ona göre Mu'tezile'nin ortaya çıkışına sebep olan hadise ilk iç savaşlar değil; Hz. Hasan ile Hz. Muaviye arasındaki hilafet meselesi, yani Hz. Hasan'ın hilafeti Hz. Muaviye'ye teslim etmesidir. Ayrıca el-Malatî'ye göre, Mu'tezile tamamen tarafsız bir fırka değildir, onlar tarafsız oldukları için değil Hz. Ali tarafını tuttıkları için diğer insanlardan ayrılmışlardır.

¹⁰ 'Abdulhamid, a.g.e., s. 109.

¹¹ el-Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, et-Tenbih ve'r-Red 'alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida', nşr. Sven Dederling, İstanbul, 1936, s. 28-29.

Ekseriyet, Mu'tezile'nin Vâsıl b. Atâ (v.131/748) ile başladığı görüşünde olmakla birlikte, Mu'tezile kendi kaynaklarında, mezheblerinin Vâsıl'dan önce ortaya çıktığını savunur. Hatta onlar, Hz. Ebû Bekır (v.13/634), Hz. Ömer (v.23/644), İbn Mes'ûd (v.32/653), İbn Abbas (v.68/687), İbn Ömer (v.73/692) gibi zevat başta olmak üzere bir çok sahabiyi ve âl-i beytten pek çoğunu kendi mezheblerinden saydıkları gibi¹², Vâsıl b. Atâ'nın hocası Hasan Basrî (v.110/728)'nin de kendilerinden olduğunu söylerler¹³.

Günümüz araştırmacılarından Ebû Zehra'ya göre de Mu'tezile mezhebi Vâsıl'dan daha önce başlamıştır. Ancak Vâsıl Mu'tezile'nin en açık davetçilerinden biridir¹⁴.

Basra ve Bağdat Mu'tezile'si diye ikiye ayrılan Mu'tezile'nin ilk zuhur yeri Basra'dır. Bağdat Mu'tezile'si ise itizal fikrini Basra'dan almıştır¹⁵.

Mu'tezile, temel görüşleri paylaşan¹⁶ ve ferî meselelerde ihtilaf eden¹⁷ yirmi kola ayrılmaktadır¹⁸. el-Malatî (v. 377/987)' ye göre Basra ile Bağdat Mu'tezile'si arasında sayısı binden çok meselede ihtilaf vardır ve bu ihtilaf noktalarında Mu'tezile'nin bir kısmı diğerlerini tekfîr etmektedir¹⁹.

¹² Bkz., 'Abdulcebbâr, el-Kâdî 'Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyin, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, thk. Fuâd Seyyid, Tunus, 1393/1974, s. 214.

¹³ 'Abdulcebbâr, Fadlu'l-İ'tizâl, s. 214 vd.

¹⁴ Ebû Zehra, a.g.e., s. 125.

¹⁵ el-Malatî, a.g.e., s. 30.

¹⁶ Mu'tezile'nin, Tevhîd, 'Adl, Va'd ve Va'id, Menzile beyne'l-Menzileteyn ve Emr bi'l-Ma'rûf Nehy 'ani'l-Münker diye bilinen beş temelprensibi için bkz. 'Abdulcebbâr, el-Kâdî 'Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyin, Şerhu'l-Usûl'l-Hamse, nşr. 'Abdulkerim 'Osman, Kahire, 1384/1965, s. 149 vd.

¹⁷ el-Malatî, a.g.e., s. 28.

¹⁸ el-Malatî, a.g.e., s. 28; el-Bağdâdî, el-Fark, s. 24 ; el- İsfereyîni, Ebu'l-Muzaffer Şahfûr b. Tâhir, et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fırkatil'n-Nâciyetil 'ani'l-Fırakil-Hâlikîn, nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Mısır, 1955, s. 30-31, 60 vd.

¹⁹ el-Malatî, a.g.e., s. 32; krş. el-Bağdâdî, 'Abdulkâhîr b. Tâhîr el-Milel ve'n-

Değerlendirme :

Mu'tezile'nin bir fırka olarak ortaya çıkış sebebi hakkında mezhebler tarihi müellifleri arasında bir görüş birliğinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Mezhebler tarihi sahasında elimize ulaşmış ilk eseri telif eden ve kendisi de daha önce bir Mu'tezili olan el-Eş'ari (v. 324/936)'nin bu fırkanın ne şekilde ve hangi sebeblere istinaden ortaya çıktığı hakkında bir şey söylememesi dikkat çekicidir²⁰.

el-Eş'ari'den sonra gelen mezhebler tarihçileri ise bu konuda farklı kanaattedirler. el-Malatî (v. 377/987), yukarıda işaret edildiği üzere, Mu'tezile'nin ortaya çıkışını hilafet gibi siyasî bir hadiseye bağlarken²¹; el-Bağdâdî (v.429/1037), eş-Şehristânî (v.548/1153) ve er-Râzî (v.606/1210) gibi müellifler bu fırkanın ortaya çıkışını mürtekib-i kebire konusundaki tartışmaya bağlamaktadırlar²². Bu tartışmanın nasıl cereyan ettiği hususunda farklı izahlar olsa da en çok meşhur olan ve benimsenen anlayışa göre, Basra mescidinde ders okutmakta olan Hasan Basrî (v.110/728)'nin meclisine giren bir kişi ona yönelerek, mürtekib-i kebire konusunda insanların farklı şeyler söylediklerini, bu hususta kendi kanaatinin ne olduğunu sormuştu. Hasan Basrî konuyu düşünürken öğrencisi olan Vâsıl b. Atâ (v.131/748) ileri atılmış ve hocasından önce cevap vererek; mürtekib-i kebirenin ne mümin ne de kâfir olduğunu, imanla küfür arasında bir menzilede (el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn) bulunduğunu söylemiş-

Nihal, Beyrut, 1986, s. 135. Mu'tezile üzerine yapılan, doktora çalışması mahiyetinde, iki müstakil araştırma için bkz. Cârullah, Zühdi Hasan, el-Mu'tezile, Kâhire, 1366/1947; Işık, Kemal, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, Ankara, 1967.

²⁰ Bkz., el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'il, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1400/1980, s. 155 vd.

²¹ Bkz. el-Malatî, a.g.e., s. 28-29.

²² Bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, s.115, 118; eş-Şehristânî, a.g.e., I, 48; er-Râzî, a.g.e., s. 39.

tir²³. Bundan sonra Vâsıl b. Atâ hocasının ders halkasından ayrılarak mescidin bir diğer köşesine çekilmiş ve orada etrafına toplanan insanlara kendi görüşlerini anlatmaya başlamıştır. Durumu gören Hasan Basri "Vâsıl bizden ayrıldı" demiş ve böylece O ve etrafındaki "ayrılanlar" anlamında Mu'tezile diye isimlendirilmişlerdir²⁴.

Bu yaygın kanaati benimseyenlere göre Mu'tezile ismi bu fırkaya muhalifleri tarafından, cemaati terkeden, ayrılanlar anlamında zem, yani ayıplama, kınama manâsı içeren bir isim olarak verilmiştir. Halbuki el-Malatî (v.377/987) bu ismin onlara, bir bakıma ihtülaftan, çekişmeden uzak kalanlar anlamında, bir övgü ismi olarak, bizzat kendileri tarafından verildiği kanaatindedir²⁵. Görüldüğü üzere Mu'tezile'nin bir fırka olarak ortaya çıkış sebebi hakkında olduğu gibi, bu ismin onlara kim tarafından ve hangi sebebe binaen verildiği hususunda da bir görüş birliği yoktur.

İlk dönem kaynakları arasında yer alan bu farklı izah tarzları sonraki devirlere de aynen yansımış ve benimsenmiştir.

Ancak, Mu'tezile'nin ortaya çıkışıyla alakalı olarak ileri sürülen bu sebeplerden hiç birisi bu fırkanın zuhuru için yeterli, doyurucu ve ikna edici görünmemektedir.

Başta el-Malatî (v.377/987) olmak üzere daha sonraları bazı müslüman ve batılı çağdaş araştırmacılar tarafından benimsendiği şekliyle, Mu'tezile'nin menşeiini Cemel ve Süffin vak'aları ya da Hz. Hasan ile Muaviye arasında cereyan eden hilafet meselesi gibi ilk devir siyâsî olaylarında tarafsız kalan insanlar arasında aramak ve bu zümreyi Mu'tezile diye isimlendirmek güçtür. Mu'tezile ile o insanlar arasında, genel çoğunluktan uzaklaşmak gibi, bir tavır benzerliği olsa

²³ "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" için bkz. 'Abdulcebbar Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, s. 697 vd.

²⁴ Bkz. eş-Şehrîstânî, a.g.e., I, 48; er-Râzî, a.g.e., s. 39.

²⁵ Bkz. el-Malatî, a.g.e., s. 28-29.

da, adı geçen siyasî olaylarda tarafsız kalan insanlarla, daha sonraları karşımıza çok yoğun ve ciddi bir düşünce mektebi olarak çıkan Mu'tezile arasında tam bir görüş birliğinin olduğu isbat edilmeden bu kanaati benimsemek zordur.

Daha yaygın ve meşhur bir görüş olarak benimsenen ve Mu'tezile'nin zuhurunu mürtekib-i kebîre konusunda cereyan eden olaya bağlayan anlayış ise kaynaklarda yer aldığı şekliyle yetersiz ve bu kadarıyla tatmin edici değildir. Kanaatimizce, kaynaklarımız bu olayın arka planını ve bu konunun tartışılmasına neden olan, devrin sosyal, siyasî ve kültürel gelişmelerini zikretmediklerinden tek başına bu tartışma hikâyesi havada kalmakta ve sonuçta Hasan Basri (v.110/728) ile talebesi Vâsıl b. Atâ (v.131/748) arasında meydana gelen ayrılık, özellikle bunun müstakil bir mezheb oluşmasına sebep teşkil etmesi mantıkî bir zemine oturmamaktadır.

Mu'tezile gibi ciddi ve tutarlı görüşlere sahip olan, fikirleriyle Ehl-i Sünnet'i oldukça meşgul eden ve zaman zaman zorlayan bir fırkanın böylesine basit ve çok tabii bir tartışma neticesinde ortaya çıktığını kabul etmek çok zor, hatta imkânsızdır. Bir hoca ile talebesi arasında meydana gelen bu kadar basit bir olay iki insanı bir daha bir araya gelmeyecek ve müstakil bir mezheb oluşturacak şekilde nasıl ayırabilir ! Olayın arka planı irdelenmeden bunu anlamak güçtür. Halbuki kaynaklara baktığımızda sanki hadise birkaç dakika içerisinde olup bitmiş gibi gözükmektedir : Dışarıdan mescide bir adam giriyor ve ders okutmakta olan Hasan Basri'ye bir soru yöneltiyor, ama o bir şey söylemeden talebesi Vâsıl b. Ata cevap veriyor, sonra kalkıp bir başka köşeye çekilip etrafına insanlar topluyor ve böylece müstakil bir fırkanın nüvesi oluşmuş oluyor.

Talebe konumunda bulunan bir insanın hocasından önce davranarak, hocasına sorulmuş bir suale cevap vermesi edebe mugayir bir tavır olsa da hocasının meclisini terketmeye ve hele müstakil bir cemaat ve mezheb oluşturmaya sebep teşkil etmese

gerekir.

Abdulkâhîr el-Bağdâdî (v.429/1037) 'de yer alan bir ifade, müşkilî tam çözmese de olaya biraz açıklık getirmekte ve bize bir kapı aralamaktadır. el-Bağdâdî'ye göre Vâsıl b. Atâ hocası Hasan Basrî'nin meclisinden kendiliğinden ayrılmamış; hocası onu, ümmet'in bu konudaki görüşüne muhalif anlayışından dolayı kovmuştur. Bundan dolayı Vâsıl, Hasan Basrî'nin meclisinden uzaklaşmış ve başka bir köşede müstakîl bir halka oluşturmuştur²⁶. Meclisten kendiliğinden ayrılma ile oradan kovulma neticesinde ayrılmak arasında şüphesiz önemli bir fark vardır ve birinciye nazaran ikinci, yani kovularak ayrılış, müstakîl bir cemaat oluşturmanın, en azından psikolojik bir zeminini açıklığa kavuşturması bakımından önemlidir.

el-Bağdâdî'nin bu ifadesi oldukça önemlidir. Bu demektir ki çeşitli sosyal, siyâsî ve kültürel birikim ve hadiseler sonucu toplumda ciddi şekilde tartışılan mürtekb-ı kebîre konusu Hasan Basrî gibi, dönemin ileri gelen ve saygı duyulan kişisi önüne getirilerek bir çözüme kavuşturulmak istenmiştir. Muhtemeldir ki, toplumda yoğun şekilde tartışıldığı için bu konu aslında daha önceleri de Hasan Basrî'nin ilim halkasında da tartışılıyordu. Konu, dışarıdan birisinin bu halkaya getirmesiyle yeniden ve daha ciddi şekilde tartışılmaya başlandı ve belkide çok uzun süren tartışmalar sonucu bu ve benzeri diğer konularda Vâsıl b. Ata hocasıyla anlaşamadı. Toplumda ciddi şekilde meşgul eden ve dinin ibadet, muamelât ve ahlâk sistemleriyle yakından alakalı olan bu mevzuda Hasan Basrî ile talebesi Vâsıl arasında ciddi bir biçimde beliren görüş ayrılığı sonuçta fiilî bir ayrılığa dönüştü ve Vâsıl şu ya da bu şekilde hocasının meclisini terk etti ve kendi görüşleri çevresinde yeni bir cemaat oluşturdu.

Hiç bir düşünce ve hareket kendiliğinden oluşmaz. Her yeni fikir ve oluşumların arkasında mutlaka sosyal, siyasal ve kültürel bir takım etkenler vardır ve gerçekte bu fikir ve oluşumlara yön veren de

²⁶ Bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 118 ; a. mîfel-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1986, s.

hep arka planda kalan bu etkenlerdir. Dolayısıyla fikirlerin ve hareketlerin arka planında yatan sebepler göz ardı edilirse gelişen hâdiseleri ve oluşumları doğru biçimde anlamak mümkün olmaz ve bazende insanı yanlış sonuçlara da götürebilir.

Kanaatimizce Mu'tezile fırkası hakkında da durum aynıdır ve Mu'tezile, kendisini doğuran sosyal ve siyasal etkenler açısından yeniden ele alınmaya muhtaçtır. Mu'tezile'yi ortaya çıkaran gerçek sebepler net bir biçimde anlaşılmadan bu fırkanın fikirleri de doğru bir şekilde anlaşılamayacaktır²⁷. Günümüzü anlayabilmek için öncelikle geçmişin doğru bir şekilde anlaşılmasının gerekliliği de hatırdan çıkarılmamalıdır.

II- DİNİ TEFEKKÜR ALANINDAKİ METODU

A- AKIL ANLAYIŞI :

İslâm'da ortaya çıkan ilk kelâm ekolü olan²⁸ Mu'tezile'nin dinî ve felsefî tefekkürün gelişmesinde büyük rolü olmuştur. İslâm tefekkür tarihinde akla en çok önem veren ekollerden birisi olan Mu'tezile İslâm'a akli düşünceyi sokan ve bu düşünce tarzını müdafaa eden bir ekoldür²⁹. Mu'tezile dinî inançların akli esaslarını bulmaya çaba gösteren bir düşünce tarzı olmuş ve bu vasfı ile devam etmiştir³⁰. Mu'tezile İslâm tarihinde akılcı bir fırka olarak tanınmıştır. Onun akla büyük bir değer vermesine tesir eden birtakım amiller şüphesiz ki mevcuttur. Bu sebeplere geçmeden önce Mu'tezile'nin akıldan ne anladığına ve onu nasıl tanımladığına kısaca

²⁷ Mu'tezile hakkında bu doğrultuda yapılan yeni bir araştırma için bkz.

Ammara, Muhammed, Mu'tezile ve Devrim, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1988.

²⁸ 'Abdulhamid, a.g.e., s. 103.

²⁹ Goldziher, a.g.e., s. 102; Işık, a.g.e., s. 79.

³⁰ 'Abdulhamid, a.g.e., s. 125.

bir göz atmakta fayda vardır.

Mu'tezile'den Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v. 235/849) akılı şöyle tarif eder : Akıl; ilim kazanma, insanın kendisini eşyadan ve eşyaları da yekdiğerinden ayırma melekesidir³¹.

el-Cübbâi (v. 303/916) de akılı "ilim" diye anlatmakta ve tarifine şu ifadeleri eklemektedir: İnsan, akıl sayesinde bir delinin yapmaktan kaçınmayacağı fiilleri işlemekten kendini korur³².

Genel olarak Bağdat ekolüne mensup Mu'tezilî'ler akılı ilim kazanma melekesi olarak tanıtmak istemişlerdir.

Mu'tezilî düşünürlerden el-Câhız (v. 255/868) akılla tartılmayan hiç bir bilginin yakın ifade etmeyeceğini ve herşeyin sebebini aramanın insana mahsus bir özellik olduğunu söylerken³³, tanınmış Mu'tezilî fırkalarından birini temsil eden Sümâme (v.213/828) ise bütün bilgilerin akıl ve düşünce yolu ile bilinebileceği kanaatinde³⁴.

B- AKILCI SİSTEMİNE TESİR EDEN SEBEPLER

Yukarıda söylediğimiz gibi, İslâm tarihinde akılcı bir ekol olarak tanınan Mu'tezile'nin akılcı bir tefekkür tarzına yönelmesinde etkin olan birtakım amiller vardır. Bunları, dâhilî ve hâricî tesirler adı altında iki ana grupta toplamak mümkündür.

1- Dâhilî Sebepler:

Dâhilî sebepler içerisinde başlangıçta Kur'an-ı Kerîm'i zikretmek gerekmektedir. Bilinen bir husustur ki din kendisine yalnız akıllı insanları muhatap kabul etmekte ve sadece onları dinî mükellefiyetlerle yükümlü tutmaktadır. Tek başına bu gerçek bile

³¹ Çubukçu, İbrahim Ağâh, Mu'tezile ve Akıl Meselesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, cilt : XII, Ankara, 1964, s. 58.

³² Çubukçu, a.g. Mak., s. 58.

³³ Işık, a.g.e., s. 79.

³⁴ Işık, a.g.e., s. 80.

İslâm'ın akla ve akli tefekküre verdiği önemi açıkça göstermektedir. İslâm'ın temel kaynağı Kur'an, başta insanın bizzat kendi nefsi olmak üzere, çevresinde görüp hissettiklerinden başlamak suretiyle hem görünen maddi âlem, hem de görünmeyen metafizik âlem üzerinde düşünüp akletmeye davet etmektedir. Varlık ve oluş Kur'an'ın ana konularından biridir ve o, insanın bu noktalarda kafa yormasını istemektedir.

Öte taraftan Kelâm ilminin kendisine konu edindiği bir çok mesele de şüphesiz Kur'an kaynaklıdır. Başta kader, insan iradesi ve fiilleri, insanın bağımlılığı ya da hürriyeti olmak üzere direkt olarak insanla alakalı birçok konuya Kur'an ışık tutmaktadır. Bunların dışında Kelâm ilminin ilâhiyat, nübüvvet ve âhîret ahvali ile ilgili konularında Kur'an az ya da çok bir şeyler söylemektedir. Allah kelâmı Kur'an, temel prensipleri veciz ifadelerle vaz eden bir kitap olması yönüyle, temas ettiği konularda bile her şeyi bütün yönleriyle ele almadığı için birçok noktada konu insanın anlayışına bağlı kalmaktadır. Böyle olunca meseleler akli prensipler ışığında tartışılmaya başlanmıştır. Kur'an'ın insan aklı için araladığı bu kapıdan giren Mu'tezile bu alanda kendisine oldukça güvenmiş ve Kur'an nassını akli te'vil ve tefsirle izaha çalışmıştır.

Kur'an'ı yorumlamada aklına fazlasıyla güvenen Mu'tezile'nin, İslâm cemaatine mensup birtakım fırka ve şahıslarla karşılaşp onlarla münakaşa ve mücadele etmesi de onların akılcılığına tesir eden bir başka âmil olmuştur. Bu fırkalar arasında Mürcie, Havâric, Sümeniyye, Râfida, muhaddisler ile Cehm b. Safvân (v. 128/745) gibi şahısları saymak mümkündür³⁵.

³⁵ Bkz. Haşim, 'Ali Fehmi, en-Nez'atu'l-'Akliyye fi Tefkiri'l-Mu'tezile, Trablus-Libya, 1967, s. 31 vd.

2- Hâricî Sebepler :

a) Yahudilik :

Müslümanlar, Yahudilerle tâ Medine devrinde başlayarak münasebet içinde bulunmuşlar ve mücadele etmişlerdir. Bu münasebet daha sonraları da devam etmiştir. Böyle bir münasebet içerisinde yahudilerin muhtelif inançları İslâm itikadına sokmaya çalışmaları ve bir İslâm fırkası olarak Mu'tezile'nin de onlarla mücadelede bulunmuş olması tabiidir. Hatta bazı araştırmacılara göre Mu'tezile'nin zuhurunda yahudilerin inkâr edilemeyecek tesirleri vardır. Bunlara göre Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde Mu'tezile yahudilikten etkilenmiştir. Çünkü yahudilerde Tevrat'ın mahlûk olduğu fikri vardır³⁶. Yahudî Mu'tezilesi Tevrat'ı felsefî düşünce tarzının gerektirdiği şekilde tefsir ederlerdi. Mu'tezile de Kur'an-ı Kerim'de mevcut bulunan bütün vasıfları aynen onlar gibi felsefî düşünce tarzının icab ettirdiği şekilde te'vil ediyordu³⁷.

İbn Kuteybe'ye göre ilk defa Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen Muğire b. Saîd el-'icli yahudi Abdullah b. Sebe'nin etbandandır.

Mu'tezile'nin üzerinde durduğu cebr, ihtiyar, teşbih, tenzih ve rû'yet meseleleri yahudi ulemâsı arasında da bilinen meselelerdir.

Hatta bazılarına göre Mu'tezile'nin ismi bile bir yahudi taifesinden, "Ferîşiyîn" veya "Ferûşim" den gelmektedir ki bu kelime ayrılan, itizal eden mânâsıdır³⁸.

b) Hristiyanlık :

Bazı araştırmacılara göre gerek İslâm ve gerekse hristiyanlıkta teşbih, tenzih, cebr, ihtiyar gibi meselelerin var olması ve sonra

³⁶ Haşim, a.g.e., s. 44-45.

³⁷ Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 125.

³⁸ Haşim, a.g.e., s. 45.

müslümanların, hristiyanlarla karışık bir arada yaşamaları ilk mütekellimler olan Mu'tezile'ye etkide bulunmuştur. Bazı İslâm tarihçileri ve müsteşrikler bu kanaattedirler.

Meselâ büyük tarihçi el-Makrizî (v. 841/1441) 'ye göre kader konusunda ilk konuşan Mabed el-Cühenî (v. 80/699) bu fikri bir hristiyandan almıştır. İbn Kuteybe (v. 276/889) de Kadriye'nin büyüklerinden olan Gaylan ed-Dimeski'nin aslında kıptî olduğunu ifade ederek Vâsıl b. Atâ (v. 131/748)'nın bu fikri ondan aldığını kaydeder³⁹.

Son devir araştırmacılarından Fazlur Rahman'a göre, sıfatlar konusunda ve özellikle kelâm sıfatıyla ilgili olarak Mu'tezile, özellikle hristiyanların ortaya koyduğu şekliyle kelâm hakkındaki helenistik fikirlerden etkilenmiştir⁴⁰.

c) Felsefe :

Mu'tezile'nin akılcılığına te'sir eden haricî amillerin başında felsefe gelir. Mu'tezile felsefî eserlerin Arapça'ya tercüme edildiği bir devrede yaşamıştır. Onlar felsefeden istifade etmeye çalışan ve bu sahada en çok gayret gösteren fırka olmuştur. Yunan felsefesinden istifade ile kendi görüşlerini kuvvetlendirmeye çalışan Mu'tezile⁴¹ bu dinin gerektiği gibi savunulmasının ancak hasımlarının kullandığı metod ve silahları kullanmakla kabil olabileceğine inanıyordu. İşte bu inancın bir neticesi olarak kendilerini yabancı kültürlerle özellikle Yunan felsefesine karşı büyük bir ilgi göstermiş olarak görmekteyiz⁴². Mu'tezile, Yunan felsefesini bir meslek haline getirmiş ve akaldin bazı müşkil taraflarını bu felsefe ile açıklamaya çalışmıştır⁴³. Mu'tezile her ne kadar bu felsefeyi İslâmî bir renge

³⁹ Haşim, a.g.e., s. 40-44.

⁴⁰ Rahman, a.g.e., s. 112.

⁴¹ Haşim, a.g.e., s. 38-40.

⁴² Işık, a.g.e., s. 48.

⁴³ Koçyiğit, Talât, Cehmiyye (Mu'tezile) de Akılcılık, Ankara Üniversitesi

boyamak istemişse de ister istemez onun te'sirinde kalmış, bazı noktalarda ona muhalefet etmekle beraber çoğu kez Aristo felsefesini takip etmiştir⁴⁴. İşte Mu'tezile'nin görüşlerinde aşırı gitmesinin temelinde yatan sebeplerden biri de felsefeyle çok uğraşmış olmalarıdır. O kadar ki onlar ile felsefeciler arasında pek fazla bir fark kalmamış⁴⁵ giderek Mu'tezile felsefenin her dediğinin doğru olduğunu kabul etmeye başlamıştır⁴⁶.

Bu konudan misaller vererek bahseden eş-Şehristâni (v.548/1153) Mu'tezile taraftarlarının felsefî kitapları mütâlaadan sonra sıfatları nefyettiklerini kaydederek⁴⁷, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın (v.226/840) sıfatlar konusundaki fikrini felsefeden iktibas ettiğini⁴⁸, el-Câhız (v.255/869)'ın birçok felsefî eserler okuduğunu ve sıfatların nefyinde felsefenin görüşünü benimsediğini⁴⁹, yine Mu'tezile'den İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm'ın (v.231/845) hayır ve şer konusundaki fikrini kudema-i felâsifeden aldığını ifade eder⁵⁰.

Bu konuyu burada bitirmeden şunu belirtmekte fayda vardır: Mu'tezilenin akılcı sistemine bazı haricî sebeplerin tesirde bulunmuş olması mümkün olmakla birlikte bu fırkanın tamamen ve mutlak mânâda felsefe, hristiyanlık ve yahudiliğin etkisinde kalmış olması düşünülemez. Ne varki İslâm'ın, çeşitli kültürlerin mevcut olduğu bir ortamda yaşaması, hristiyanlık ve yahudilik gibi dinler ve felsefe gibi akımlarla ortak bazı meselelerin bulunmuş olması tabii olarak, en azından üslûb ve metotta da olsa, Mu'tezile'yi tesir altında bırakmış olabilir. Ancak bu mutlak bir tesir değildir. Hatta bazen aynı

İlähiyat Fakültesi Dergisi, cilt : XVI, Ankara, 1968, s. 107.

44 Haşim, a.g.e., s. 38-40.

45 Cârullah, a.g.e., s. 241-242, 249.

46 Cârullah, a.g.e., s. 257.

47 eş-Şehristâni, a.g.e., I, 46.

48 eş-Şehristâni, a.g.e., I, 50.

49 eş-Şehristâni, a.g.e., I, 75.

50 eş-Şehristâni, a.g.e., I, 54.

meselelerin her iki din mensupları tarafından tartışılmış olması ve bazan görüş birliğine rastlanması da tabiidir. Çünkü beşer akli için yol birdir ve akıl, farklı zamanlarda aynı meseleler üstüne kafa yormuş⁵¹ ve hatta aynı sonuçlara ulaşmış olabilir. Bu, çok tabii bir durumdur.

C- AKILCI METODU VE TEZAHÜRLERİ :

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefâtından sonra yapılan büyük fetihlerle birlikte yeni bir takım fikirler de dinî tefekkür sahasına girmiştir. Bu fikirlerin çeşitli fırkaların zuhurunda önemli tesirleri olmuştur. Bu fırkaların bir kısmı siyasi maksatlarla ortaya çıkarken, diğer bir kısmı, İslâm düşüncesini ifsad etmek gayesiyle, maksatlı olarak ortaya çıkmıştır. Bunların tahripkâr faaliyetlerine mani olabilmek için onlarla mücadele etmek zaruri idi. Ancak bu mücadelede kullanılacak silâhın çeşidini tayin etmek çok önemliydi.

Bu mücadelede tek başına Kur'ân ve Sünnet kâfi değildi. Çünkü onlar temelde zaten Kur'ân Sünnet'e inanmıyor, hükümlerini tasdik etmiyorlardı. Bu durumda elde mevcut tek silah olarak akıl kalıyordu. İşte Mu'tezile böyle bir zarurettten dolayı akli metoda yönelmiştir⁵².

Mu'tezile yabancı din salıklarıyla girdiği mücadelede bunların cidal ve münakaşa yönünden çok daha kuvvetli olduklarını ve çok daha müessir silahlarla karşı koyduklarını farkediyordu. Bu kuvvetin menşei felsefe ve diğer akli ilimler idi. Mu'tezile'yi eski Yunan felsefesine ait kitapları mütâlaaya sevk eden âmil, hasımlarının sahip oldukları aynı silahları elde etmek arzusudur⁵³. Onun içindir ki Mu'tezile başlangıçta İslâm akidesini aklın bürhanlarıyla müdafaa etmek ihtiyacını hissetmiş, İslâm'ın muhaliflerinin anladığı dilden

⁵¹ Haşim, a.g.e., s. 45-46.

⁵² Haşim, a.g.e., s. 49-51.

⁵³ Koçyiğit, a.g.mak., s. 107'de 13 nolu dipnot.

konuşma zaruretinin duymuş⁵⁴, böylece akli naklin hizmetinde kullanmaya çalışmıştır⁵⁵. İşte başlangıçta böyle bir zarurete binaen akli metoda yönelen Mu'tezile ilk zamanlar akli naklin hizmetinde kullanmayı benimsemiş, ancak sonraları bu gayeden uzaklaşarak akulla naklin arasını uzlaştırmaya çalışmış ve hakikatı temsil etmede akulla naklin aynı seviyede bulunduğuna itikad etmişti. Bu noktada da durmayan Mu'tezile bir adım daha ileri atarak aklın nakilden önce geldiğine ve hatta ondan üstün olduğuna inanmaya başlamıştır⁵⁶. Böylece Mu'tezile akli Sünnet ve inancın hizmetinde değil, Sünnet ve inancı aklın hizmetinde kullanmaya başlamıştır⁵⁷.

Öyle anlaşılıyor ki Mu'tezile görüşlerini daha çok zındık, mülhit ve sapık fırkalarla mücadele ederken kullandığı cedel ve münazara şekillerine göre oluşturmuştur. Bu durum onların hasımlarının az-çok te'siri altında kalmalarına sebep olmuştur⁵⁸.

Mu'tezile'nin itikadî esasları kavrama yolu tamamen saf bir akılcılık idi. Her ne kadar Kur'an'a ait bir nassa aykırı fikirde bulunmamaya çalışıyorlar idiyse de şayet kabul ettikleri bir görüşle ele aldıkları bir nas arasında nassın zahirine göre bir tenakuz göze çarparsa hemen nassı manâsından bir şey kaybetmeyecek ve kendi görüşlerine muhalif olmayacak bir şekilde tevil ederlerdi. Bu yol şüphesiz ki aklın doğruluğuna güvenme esasına istinad eder. Halbuki akıl için her an aldanma ve yanılma mevzu bahisdir⁵⁹. Ne var ki felsefe, Mu'tezile'nin kalbine aklın dinin ahkâmına hakim olduğu inancını yerleştirmişti. Bundan dolayı eğer dinî nassın zahiri aklın hükümlerine aykırı düşmüşse o nassa aklın kabul edebileceği bir manâ vermek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Böylece Mu'tezile,

⁵⁴ Cârullah, a.g.e., s. 246.

⁵⁵ Cârullah, a.g.e., s. 247.

⁵⁶ Cârullah, a.g.e., s. 256.

⁵⁷ Haşim, a.g.e., s. 50.

⁵⁸ Topaloğlu, Bekir, Kelâm İlmî. Giriş, İstanbul, 1981, s. 184.

⁵⁹ Ebü Zehrâ, a.g.e., s. 134.

akılları, te'vile kalkıştıkları âyetlerin herhangi bir te'vil suretini görüşlerinden biriyle mutabakatını tasdik etmişse o görüşü âyetin manâsı olarak almakta tereddüt göstermemişlerdir. Yani Mu'tezile nazarında akla aykırı düşen nakil değerini kaybetmiş ve aklın hükmü ona tekaddüm etmiştir⁶⁰.

Kendi akılcılığını, dini hakikatın keşfinde, akılla naklin eşit düzeyde olduğunu iddia edecek kadar ileri götüren Mu'tezile, aklın nakle üstünlüğünü beyan etmekle yetinmeyip onu dinî bir delil olarak Allah'ın kelâmıyla aynı düzeye yerleştirdi. Tamamen Yunanlılara ait bir fikir olarak akli Allah'ın aslı unsuru kabul ettikleri için kesin sonuç akli nakilden üstün tutmak oldu⁶¹.

Mu'tezile kelâm ilminin tamamen nakle bağlı sem'iyyat bahislerine bile akıyla müdahale etmiş, âhiret alemini dünya kanunlarıyla mukayese edip, ızah etmeye çalışmıştır. Böylece ahiret ahvâliyle ilgili delillerden tevatür yoluyla sabit olmayanları redde, mütevâtir olanların da bir kısmını te'vile kalkışmıştır⁶².

Akda karşı beslenen bu büyük itimat Mu'tezile'yi diğerlerinin metodlarından, özellikle nakilci hadis âlimlerinin metodundan uzaklaştırmıştır. Sonuçta Mu'tezile, hadis âlimlerini cehaletle suçlamış, onlara Haşviyye (naslara nüfuz edemeyen, sadece lafzî manâlardan öteye geçemeyenler) lakabını takmış ve yalancılıkla itham etmiştir⁶³.

Nitekim dinin kaynağı olmak bakımından Kur'an-ı Kerim'in yanında yer alan hadisler hakkında Mu'tezile te'vil perdesine bile lüzum hissetmemiş, onları, uyduruldukları iddiasıyla reddetmiştir⁶⁴. Hadis ravilerini yalancılıkla itham eden Mu'tezile⁶⁵ Kur'an'a

60 Çubukçu, a.g. mak. s. 57; Koçyiğit, a.g. mak., s. 109.

61 Rahman, a.g.e., s. 112-113.

62 Topaloğlu, a.g.e., s. 184.

63 Cârullah, a.g.e., s. 248; Abdulhamid, a.g.e., s. 128.

64 Koçyiğit, a.g. mak., s. 121.

65 Cârullah, a.g.e., s. 248.

müracaatla beraber itikadi konularda hadisi ele almamış ve onu delil olarak kullanmamıştır⁶⁶. Çünkü onlara göre haberi âhad ilim ifade etmez ve hadislerin hepsi de âhad haberlerdir. Haberi âhad ilim ifade etmeyince, öyle ise hadisten bir şeyle istidlâlde bulunmak doğru değildir, batıldır. Böylece onlar hadislerin hepsini temelden iptal etmeye çalışmışlardır⁶⁷.

Akla böyle büyük bir yer ve değer veren Mu'tezile nazarında âyetlerin veya daha umûmi bir mânâ ile naklin akla aykırı düşmesi, yahut akıl ile nakil arasında tearuz vuku bulması halinde aklın takdim ve tercih edilmesi keyfiyeti, "Akıl ile nakil tearuz ettiği zaman aklın takdmi gerekir" gibi bir prensibin formüle edilmesine yol açmıştır⁶⁸.

Çağımız düşünürlerinden Tâhâ Hüseyin, Mu'tezile'yi, Yunan felsefecilerini takib etmekten ve akıl alanının tamamen dışında kalan meselelerde aklın işleyişine güvenmekten dolayı eleştirerek şöyle der :

*"Mu'tezile, Kur'ân, insanları Allah'ın varlığı konusunda etraflıca düşünmeye ve muhakeme etmeye yönelttiğinden bu muhakemenin diğer metafizik konulara da uygulanabileceği gibi bir yanlış düşünce ile Allah'ın sıfatlarını tartışmıştır. Akıl, Yunan, hristiyan ve müslüman filozofların düşündüğü ölçüde bir kuvvet ve etkiye sahip değildir. İnsan akli insana verilen kabiliyetlerden biridir. Bu yüzden gücü diğerleri gibi sınırlıdır. Bazı şeyleri anlayabilir, ama diğerleri için yeterli güçlü değildir."*⁶⁹

Kısaca söylemek gerekirse, İslâm Tarihi, felsefi görüşlere sahip, akli her şeyin üstünde tutan ve akıl yolu ile halledilmeyecek hiç bir

⁶⁶ Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 139.

⁶⁷ Cârullah, a.g.e., s. 248; Çubukçu, a.g. mak., s. 61.

⁶⁸ Cârullah, a.g.e., s. 247; Haşim, a.g.e., s. 75; Koçyiğit, a.g. mak., s. 113.

⁶⁹ Sıddiki, Mazharuddin, İslâm Dünyasında Modernist Düşünce. türkçesi : Murat Fırat-Göksel Korkmaz, İstanbul, 1990 s. 46-47 (Tâhâ Hüseyin'in Mir'âtu'l-İslâm, Kahire 1959, s. 278, 210'dan naklen).

şeyin bulunmadığına inanan Mu'tezile gibi bir mezhebin vücuduna şahit olmamıştır. Bu bakımdan Mu'tezile, zuhurundan itibaren yalnız yabancı din salıklarıyla mücadele etmemiş, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'de müteşabih olarak gelen âyetlerin şerh ve izahında kendilerini selâhiyetli görerek onları felsefî yönden açıklamağa çalışmıştır⁷⁰. Yani Mu'tezile, dini aklın hizmetinde kullanmış, aklın verdiği hükümleri din ile teyid etmiş ve ikisi arasında bir tezat olduğunda aklın hükmünü üstün tutmuştur⁷¹. Bu durumuyla Mu'tezile'nin birçoğu Kur'ân nassına dayanmaktan daha çok akla ve akli verilere güvenip dayanıyorlardu⁷².

Mu'tezile'nin bu akılcı metodunun örneklerini çeşitli kelâm meselelerinde görmek mümkündür :

Mu'tezile'nin akla fazla önem vermesi ve onun üstün gücüne inanmasının en bariz örneğini Hüsün ve Kubuh meselesinde görmekteyiz.

İnsanın işlediği fiiller ve eşya bizzat kendi öz varlıklarından mı iyi ve kötüdür yoksa onları güzel ve çirkin yapan şeriat mıdır, noktasında Mu'tezile'nin anlayışı sistemleri gereğince akli olmaktadır. Onlara göre akli bir iyi olduğu gibi akli bir fena da mevcuttur. Mu'tezile'ye göre eşyanın zatında güzellik ve çirkinlik vardır. Dolayısıyla emir ve nehiy gibi hâricî bir illetten dolayı eşya hüsün ve kubuhla vasıflanmaz. Aksine eşya kendi zatında kötü olduğu için Allah ondan nehyetmiş, yine zatında iyi olanı da Allah emretmiştir. Bu kanaatinden dolayı Mu'tezile vahyin nüzulünden önce Allah'ın varlığının bilinmesi gerektiği kanaatine varmış, hatta bu konuda bir adım daha ileri atarak hüsün (iyi) olanın yapılmasının, kubuh (kötü) olandan da kaçınılmasının vacip olduğu neticesine varmıştır⁷³.

⁷⁰ Koçyiğit, a.g. mak., s. 108.

⁷¹ Haşim, a.g.e., s. 75.

⁷² De Boer, T. J., Târihu'l-Felsefe il'İslâm, Arapçaya terceme : Muhammed Abdulhâdi Ebû Ride, Tunus, 1980, s. 114.

⁷³ el-Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn 'Abdumellik b. 'Abdullah, el-İrşâd ilâ

Onlara göre şeriat bazı şüpheli fiillerin ahlâki bakımdan tesbitinde rol oynar. Yine şeriat bazan aklın halledemeyeceği teferruata dair meseleleri halleder. Bir bakıma şeriat akılla bilinenleri tamamlar ve açıklar⁷⁴.

Hüsün ve Kubuh konusunda akla hiç yer vermeyen Eş'ariyye'ye karşılık⁷⁵Mâturîdiyye şeriatın gelmesinden evvel Allah'ın akılla bilinmesi gerektiği noktasında Mu'tezile gibi düşünmekle beraber⁷⁶ hüsün ve kubuh konusunda onlar önemli bir noktada Mu'tezile'den ayrılmaktadırlar. Mâturîdilere göre akıl bazı eşyanın hüsnünü bazısının kubhunu anlayabilir⁷⁷. Aklın iyi gördüğü şey aslında iyi, kötü gördüğü de aslında kötüdür. Akıl fiillerin güzellik ve çirkinliğini anlamada bir vasıtaadır. Ancak eşya ve fiiller hakkında hüküm veren, yapılmasını veya terkedilmesini gerektiren akıl değil şeriattır⁷⁸ ve Allah'ın bu hususta verdiği hükmün aklın anladığı güzellik ve çirkinliğe göre olması da gerekmez⁷⁹.

Mu'tezile'nin akılcı tutumunun örneklerini onların benimsemiş oldukları beş esasın hemen hepsinde görmek mümkündür.

Adalet probleminde olduğu gibi ilâhî sıfatlar konusunda da Mu'tezile aşırı gitmiştir. Allah'ın her şeyden münezzehe olduğu fikrini samimi olarak korumak endişesinden hareketle Kur'ân ve hadiste teşbih ihtiva eden bütün sözleri akılcı bir ruhla ızah etmişler ve

Kavâli'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'ukâd, nşr. M. Y. Mûsâ-A. A. 'Abdulhamîd, Mısır, 1369/1950, s. 258; eş-Şehristânî, a.g.e. I, 45; Ebû Zehra, a.g.e., s. 130; Haşim, a.g.e., s. 62-64.

⁷⁴ Işık, a.g.e., s. 80.

⁷⁵ Bkz. el-Cürçânî, Seyyid Şerîf, Şerhü'l-Mevâkıf, Bulak, 1266 h. s. 529 ; İbn Hümâm, Kemâlüddin, el-Musâyara, Bulak, 1317 h. s. 153-154; Şeyhzâde, 'Abdurrahîm b. 'Alî, Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid, Mısır, 1317 h.s. 35.

⁷⁶ Şeyhzâde, a.g.e., s. 35-37.

⁷⁷ Şeyhzâde, a.g.e., s. 35, 37.

⁷⁸ İbn Hümâm, el-Musâyara s. 158.

⁷⁹ İbn Hümâm, el-Musâyara, s. 155.

sonunda zattan ayrı olmaları anlamında bütün ilâhî sıfatları inkâr etmişlerdir. Onlara göre Allah sırf zattır. O'nun (Zatından ayrı) ezeli isim ve nitelikleri yoktur. O'nun ezeli isim ve niteliklerini tasdik etmek bir çeşit çok tanrıcılık (şirk) tir⁸⁰.

Mu'tezile yine akılcı metodundan hareketle salah (iyi) ve aslah (en iyi) fiilin Allah için vacip olduğuna hükmetmiştir. Eşyada zâtî bir güzellik ve çirkinlik bulunduğu için Allah'ın zatıyla çirkin olan bir fiili emretmesi ve güzel olan bir fiili de nehyetmesi muhaldir diyen Mu'tezile, Allah'dan kendisinde salah bulunmayan fiillerden başkasının sadır olmadığını ve salah'ın O'nun için vâcib olduğunu iddia eder⁸¹.

Rü'yetullah'ı (Allah'ın ahirette mü'minler tarafından görüleceğini) kabul etmeyen Mu'tezile'nin bu inancında akılcı tutumu ve vahyi akla uydurma çabası etkin olduğu gibi⁸², onların Kur'ân-ı mahlûk saymaları da aklî görüşlerinin ve tevhid sistemlerinin bir neticesidir⁸³.

İslâm düşüncesinde, özellikle itikad sahasında akla rol verilmediği bir devirde ortaya çıkmış olan Mu'tezile nassa bağlılık iddia etmekle beraber, akla fazla önem vermiş, âdeta aklına mağrur olmuştur. Bu hem o asırlarda alışılmayan bir şeydi, hem de her noktada isabetli değildi⁸⁴.

Selef, felsefenin tartışma sahasına getirdiği meselelerle uğraşmaktan insanları men ederken Mu'tezile'nin bu konularda

⁸⁰ Rahman, a.g.e., s. 112; Zat - Sıfat ilişkisi konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşleri için bkz. Özler, Mevîüt, İslâm Düşüncesinde Tevhid İstanbul 1995 s.185 vd.

⁸¹ Ebû Zehra, a.g.e., s. 130; Ayrıca bkz. Gölcük, Şerafettin, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, İstanbul, 1979, s. 301 vd.

⁸² Çubukçu, a.g. mak., s. 56; krş. 'Abdulcebbâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, s. 232 vd.

⁸³ Çubukçu, a.g. mak., s. 57.

⁸⁴ Topaloğlu, a.g.e., s. 184.

uğraştığını görünce, Mu'tezile'ye hücum etmiş ve Mu'tezile'nin ortaya koymuş olduğu kelâm metodu ve kelâm ilmi aleyhinde sözler söylemiştir⁸⁵.

Mu'tezile'nin bu akılcı tavrı karşısında ona bir tepki olmak üzere Hanbeliyye dışında ortaya çıkan iki hareket daha vardır ki bunlardan biri Kerrâmiyye, diğeri Zâhiriyye'dir⁸⁶.

Kerrâmiyye, Mu'tezile'nin aksine, Allah'ın sıfatlarını isbatta aşırı gitmiş, neticede teccim ve teşbihe düşmüştür. Böylece Mu'tezile ile Kerrâmiyye arasında şiddetli münakaşalar olmuştur⁸⁷.

Fikhî bir hareket olan Zâhiriyye ise Kitap ve Sünnet'in zahirine şiddetle sarılmış ve itizal hareketi gibi, te'vile ve akli düşünceye ağırlık veren her harekete karşı çıkmıştır⁸⁸.

Ancak Mu'tezile'nin bu akılcı tutumu bir yandan gerek Kerrâmiyye ve gerekse Zâhiriyye mezheplerinin gelişmesini önlerken⁸⁹, diğeri taraftan Cebriyecilerin insanlığı tembelliğe sürükleyen kaderci görüşlerini de çürütmüştür⁹⁰.

Mu'tezile dışardan gelen Mecûsilik, Âriflik ve Maddecilik (Dehrilik) in saldırıları karşısında İslâm'ın savunulması için amansız ve başarılı bir mücadele vermiştir⁹¹. Vâsıl b. Atâ (v.131/748), Amr b. Ubeyd (v.144/761), en-Nazzâm (v.231/845) ve el-Allâf (v.235/850) gibi Mu'tezile ricali sapıkları, zındıkları, materyalistleri reddeden birçok kitaplar yazmışlardır⁹². Onlar kitaplarını Râfıza, Cehmiyye, Cebriyye, Seneviyye, Mecûsiler, Dehriler, Sümeniyye ve başkalarını red için

85 Cârullah, a.g.e., s. 249-250.

86 Cârullah, a.g.e., s. 253-254.

87 Cârullah, a.g.e., s. 254.

88 Cârullah, a.g.e., s. 253-254.

89 Çubukçu, a.g. mak., s. 59; Işık, a.g.e., s. 80.

90 Çubukçu, a.g. mak., s. 53.

91 Rahman, a.g.e., s. 110.

92 Cârullah, a.g.e., s. 39.

yazmışlardır. Onlar sadece kitap yazmakla kalmamışlar, gerek Vâsıl b. Alâ ve gerekse onun takipçileri etrafa heyetler göndererek çeşitli inançlara bağlı insanlarla münazara, mücadele etmişler ve onları susturmuşlardır⁹³.

Başlangıçta ihlas sahibi fikri bir güç olarak ortaya çıkan, İslâm ve inanç düşmanlarının tuzaklarını bozmak için cesaretle mücadele eden⁹⁴ Mu'tezile'nin bazı düşünceleri daha sonraları Şi'a ve kolları tarafından benimsenmiş ve böylece fikri varlığını bir dereceye kadar sürdürebilmişse de⁹⁵ müstakil bir fırka olarak varlığını devam ettirememiş ve ortadan kaybolmuştur.

Denebilir ki Mu'tezile'nin düçar olduğu akibet kayıtsız şartsız aklına güvenip mağrur olan kişilerin düştüğü sonuçtur. Bu tutumuyla Mu'tezile'yi sadece duyular dahilinde çalışan pozitif ilmi gerçeklerin yegane ölçüsü kabul eden ve onun dışında hiç bir hakikat tanımayan pozitivistlere benzetmek mümkündür⁹⁶.

III- MU'TEZİLE'NİN TEKFİRİ :

Tarihte, geleneksel çizginin dışına çıkarak gerek benimsediği farklı metodu, gerekse ortaya koyduğu yeni düşünce ve anlayışları savunan her harekette görüldüğü gibi, Mu'tezile de başta Allah'ın sıfatları ve insan hürriyeti konularındaki fikirleri olmak üzere, ortaya çıktığı dönemin hâkim geleneksel düşünce ve anlayışına ters düşen bazı görüşleri⁹⁷ nedeniyle muhalifleri tarafından tekfir edilmiştir.

Bu mesele bu incelemenin ana konularından birini oluşturan, Mu'tezile'nin dini tefekkür alanındaki metoduyla alâkalı olduğu için bu hususa da kısaca temas etmek istiyoruz.

⁹³ Bkz. İbnü'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahya, Tabakâtu'l-Mu'tezile, nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, 1380/1961, s. 32 vd.

⁹⁴ 'Abdulhamid, a.g.e., s. 127.

⁹⁵ 'Abdulhamid, a.g.e., s. 116 vd.; Çubukçu, a.g. mak., s. 53.

⁹⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 184.

⁹⁷ Bkz., el-Cürcânî, a.g.e., s. 600.

Bir müslümanı küfre nisbet etmek manâsına gelen tekfîr, İslâm tarihi boyunca toplulukların elinde muhalif gruplara karşı bir silah olarak kullanılmıştır. Hangi inanış ve hareketin kişiyi İman sınırından çıkardığı hicrî birinci asırdan başlayarak münakaşa edilmeye başlamıştır. Ne var ki bu konuda fırkalar çok ileri gitmişler ve büyük bir taassuba düşmüşlerdir. Öyle ki bazı gruplar kendilerinin mensup oldukları fırkanın dışında kalan diğer bütün fırkaları tekfîr etmekten çekinmemişlerdir⁹⁸.

Halbuki bir kişiyi veya grubu tekfîr etmek öyle basit bir hadise olmayıp, bunun hem dünya hem de ahirete taalluk eden çok ciddi sonuçları vardır. Tekfirden ne kastedildiğini ve onun gerektirdiği hükümleri bilmeyenler geçmişte olduğu gibi günümüzde de ulu orta istedikleri herkesi veya grubu sorumsuzca tekfîr etmektedirler. Böyle ciddi bir mesele ile ilgilenen kişinin her şeyden önce tekfirden kastedilen manâyı çok iyi bilmesi gerekir.

Tarihi seyir içerisinde tekfîr nokta-i nazarından Mu'tezile'ye nasıl bakıldığına geçmeden önce tekfirden ne kastedildiğini açıklamakta fayda vardır. el-Gazzâli (v.505/1111) bu konuda şunları söylemektedir : "*Bunun (tekfîrin) manâsı o kimsenin ebedî olarak cehennemde kalacağına dair ahiretteki durumundan ve onun öldürülmesiyle kısas gerekmeyeceğine, bir müslüman kızla nikâhlanmasının mümkün olmadığına, canının ve mallarının helâl olduğuna ve bunlara benzer diğer hükümlere dâir dünyadaki hükmünden haber vermektir*"⁹⁹.

Mütekellimler ile fıkıhçıların çoğunluğu tarafından benimsenen ve "*büyük günah işleseler bile Ehl-i Kible'den kimse tekfîr edilemez*" şeklinde ifade edilen bir prensip vardır. Bu prensibe bağlı olan âlimler umumen Ehl-i Kible'yi tekfîr etmemektedirler. Ancak bu prensibin

⁹⁸ el-Gazzâli, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-İktisâd fi'l-İtikâd, nşr. İ. A. Çubukçu-H. Atay, Ankara, 1962, s. 246.

⁹⁹ el-Gazzâli, el-İktisâd, s. 246-247.

dışında olanlar da vardır ve bunlar Ehl-i Kible'yi bu arada Mu'tezile'yi tekfir ederler¹⁰⁰.

Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet tarafından tekfir edilip edilmediği meselesine geçmeden önce Mutezile'nin kendi arasında birbirlerini tekfir edip etmediklerine kısa bir göz atmakta fayda vardır.

el-Malatî (v.377/987) 'nin belirttiğine göre Basra ile Bağdat Mu'tezile'si arasında sayısı binden çok meselede ihtilaf vardır ve bu ihtilaf noktalarında Mu'tezile'nin bir kısmı diğerlerini tekfir etmektedir¹⁰¹.

el-Bağdâdî (v.429/1037) de Mu'tezile'den Basra'lılar Bağdat'lıları, Bağdat'lılar da Basra'lıları karşılıklı olarak tekfir etmektedirler ki her iki fırka da diğerini tekfirden haklıdır der¹⁰².

Ayrıca el-Bağdâdî, Mu'tezile'den en-Nazzâm (v.231/845) 'ın, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v.235/850) ve el-Cübbâî (v.303/916) gibi bizzat Mu'tezililer tarafından tekfir edildiğini kaydeder¹⁰³.

¹⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz., İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b.Ahmed, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal, Mısır, 1317 h. III, 247 vd.; el-Gazzâlî, el-İktisâd, s. 246 vd.; Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zındıka, nşr. Muhammed Bedrüddin en-Na'sânî, Mısır, 1325/1907, s. 4, 16; el-Âmidî, Seyfüddin Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed, Ebkaru'l-Efkâr, Süleymaniye ktp. nr. 747, vr. 265 a vd.; eş-Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâtî, el-Muvâfakat fî Usûli's-Şerî'a, nşr. 'Abdullah Drâz, Beyrut, tsz., IV, 192-193; a. mlf. el-l'tisâm, Mısır, tsz., II, 185 vd.; et-Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer, Şerhu'l-Makâsıd, thk. Abdurrahman 'Umeyra, Beyrut, 1409/1989, V, 228 vd.; el-Cürcânî, a.g.e., s. 600 vd.; İbn Hümâm, Kemâleddin, el-Müsâyara, Bulak 1317 h., s. 322 vd.; a. mlf. Şerhu Fethi'l-Kadir, Beyrut, tsz., V 334; İbn 'Âbidin, Muhammed Emin b. 'Ömer, Reddül-Muhtâr 'ala'd-Dürri'l-Muhtâr, Beyrut, tsz., III, 309-310; Kılavuz, Ahmed Saim, İman-Küfür Sınırı, İstanbul, 1982, s. 167 vd.

¹⁰¹ el-Malatî, a.g.e., s. 32; krş., el-Bağdâdî, el-Milel, s. 135.

¹⁰² el-Bağdâdî, el-Fark, s. 182.

¹⁰³ el-Bağdâdî, el-Fark, s. 132.

Mu'tezile' İslâm'da araştırmacı aklı temsil etmiştir ve hatasına rağmen onlar İslâm'ın hayrını gözetmiş ve ona yardımcı olmak istemişlerdir¹⁰⁴. Onun içindir ki Ehl-i Sünnet'ten mutedil olanlar Mu'tezile'ye müsbet bir nazarla bakmışlardır. Onlardan bazı mutaassıp davrananlar bir tarafa bırakılırsa Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'ye karşı insaflı davrandığı görülür. Meselâ Şemsüddin el-Makdisî (v.356/966) onların övgüye layık bir mezheb olduğunu ifade ederken¹⁰⁵, el-Gazzâlî (v.505/1111) onları bir ictihad erbabı olarak kabul eder¹⁰⁶, eş-Şehristânî (v.548/1153) ise onlardan yumuşak bir dille bahseder ve hücum etmez¹⁰⁷. Ehl-i Bid'at mezheplerine karşı zaman zaman sert tavırlar takınan el-Malatî (v.377/987) buna rağmen Mu'tezile'nin hakkını teslim etmekten geri kalmaz. O, Mu'tezile için şunları söylemektedir :

*"Mu'tezile ricali kelâm erbabıdır. Onlar cedelle uğraşan, temyiz sahibi, akli tefekkür yeteneği bulunan, (naslardan) hükümler çıkararak, kendilerine muhalefet edenlere karşı deliller bulabilen, kelâmın her çeşidini bilen, nakli ilimlerle akli ilimleri tefrik eden, hasımlarıyla münazarada insaf sahibi kişilerdir"*¹⁰⁸.

Ayrıca Ehl-i Sünnet'in Mu'tezilî ricâlden hadis naklinde bulunduğu da bilinen bir husustur¹⁰⁹.

Ancak Mezhepler tarihi ve Kelâm kaynaklarına baktığımızda görmekteyiz ki Ehl-i Sünnet âlimlerinden Mu'tezile'yi tekfir edenler de

¹⁰⁴ Haşim, a.g.e., s. 123.

¹⁰⁵ Bkz. el-Makdisî, Şemsüddin Ebü 'Abdillâh Muhammed b. EbiBekr el-Bennâ el-Beşâri, Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1906, s. 37.

¹⁰⁶ Bkz. el-Gazzâlî, el-İktisâd, s. 250-251.

¹⁰⁷ Bkz. eş-Şehristânî, a.g.e., I, 43 vd.

¹⁰⁸ el-Malatî, a.g.e., s. 28.

¹⁰⁹ Bkz. ez-Zebidî, zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. 'Abdullatîf, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi, trc. Kâmil Miras, Ankara, 1975, I, 330.

vardır. Burada biz tarihi sırası üzerine belli başlı bazı müelliflerin bu konuda nasıl düşündüklerine kısaca temas edeceğiz.

Hayatının kırk yılına yakın bir kısmını Mu'tezile içerisinde geçiren el-Eş'ari (v.324/936) Makâlat'ında İslâm toplumunda meydana gelen fırkalaşmaların tümünün İslâm dairesi içerisinde düşünülmesi gerektiğini ve İslâm'ın bütün bu fırkalara şâmil olduğunu söyleyerek, fırkaları tekfirden yana bir tavır takınmazken¹¹⁰; el-İbâne'sinde, Mu'tezile'nin, Rû'yetullah konusundaki bazı menfî tavırlarının neticesi itibarıyla insanı İslâm'dan çıkarabileceğine dikkat çekmekle yetinir¹¹¹.

el-Eş'ari'nin bağlularından olan ve onunla aynı asırda yaşamış bulunan el-Malatî (v.377/987) mezhepler tarihine dair yazdığı eserinin baş kısımlarında Ehl-i Tevhid'in tekfir edilemeyeceğini Ehl-i Sünnet'in bir prensibi olarak zikretmesine rağmen¹¹² İmamîyye¹¹³ ve Havâric'i¹¹⁴ olduğu gibi Mu'tezile'yi de tekfir etmektedir¹¹⁵.

el-Bağdâdî (v.429/1037) ise el-Fark beyne'l-Fırak'ın da, zaman zaman, bazı görüşlerinden dolayı Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'yi ve bazı ileri gelen şahıslarını tekfir ettiğine işaret eder¹¹⁶ ve o, Usûlü'd-Din isimli eserinde Vâsıl b. Atâ başta olmak üzere Mu'tezile'nin ileri gelenlerini bazı görüşlerinden dolayı tekfir eder¹¹⁷.

Yukarıda zikredilen müelliflere nazaran tekfir konusuna daha dikkatli ve teferruatlı bir şekilde temas eden el-Gazzâlî (v.505/1111) tekfir meselesinde fırkaları altı gurupta ele almaktadır. Bu fırkalar

¹¹⁰ Bkz. el-Eş'ari, Makâlât, s. 1-2.

¹¹¹ Bkz. el-Eş'ari, el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne, Kâhire, 1385, s. 15.

¹¹² Bkz. el-Malatî, a.g.e., s. 12.

¹¹³ el-Malatî, a.g.e., s. 19.

¹¹⁴ el-Malatî, a.g.e., s. 41.

¹¹⁵ el-Malatî, a.g.e., s. 33.

¹¹⁶ Bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, s.327-329.

¹¹⁷ el-Bağdâdî, 'Abdulkâhir b. Tâhir, Usûlü'd-Din, İstanbul, 1346/1928, s. 335-337.

şunlardır :

- a) Yahudi ve Hristiyanlar
- b) Brahmanlar ve Dehriiler
- c) Filozoflar
- d) Mu'tezile, Müşebbihe ve diğer İslâmi fırkalar.
- e) Hz. Peygamber (s.a.v.)'den tevâtüren rivâyetle bilinen

esaslardan birini inkâr edenler.

İ) Doğruluğu sadece icmâ ile bilinebilen bir şeyi inkâr edenler¹¹⁸.

Bu fırkalardan konumuzla ilgili olarak Mu'tezile ve diğerleri hakkında el-Gazzâlî şunları söyler : *"Bunların görüşleri içtihad durumundadır. Binaenaleyh bunlarla ilgili olarak yapılması gereken şey, elden geldiği kadar bu kimseleri tekfîr etmekten kaçınmaktır. Çünkü kibleye dönerek namaz kılanların ve kelime-i tevhidi açıkca söyleyenlerin canlarının ve mallarının mubah kılınması hatadır. Bir kâfiri hayatta bırakmak suretiyle yapılan hata bir hacamatcının bir müslümanın kanını akıtmada yaptığı en ufak bir hatadan daha ehvendir"*¹¹⁹.

Bu fırkalar arasında görüşlerinde ileri giden, mübalağaya kaçan ve İktisada riayet edenler bulunduğunu belirten el-Gazzâlî tekfîr gibi bir konuya giren kimselerin ekserisini tahrik eden şeyin kuru bir taassuba kapılma ve heva ve hevese uymak olduğunu belirterek şöyle der : *"Bunların tekfîr edilmesini men eden delil şudur : Bizim nazarımızda nas ile sabit olan, Peygamberi tekzib edenin tekfîr edilmesidir. Oysa bunlar asla böyle bir yalanlamada bulunmamışlardır. Bundan başka bizim nazarımızda te'vilde hataya düşenin de tekfîri gerektireceği sabit olmamıştır. O halde bunların tekfîri için başka bir delilin bulunması zorunludur"*¹²⁰.

¹¹⁸ el-Gazzâlî, el-İktisâd, s. 248-254.

¹¹⁹ el-Gazzâlî, a.g.e., s. 250-251.

¹²⁰ el-Gazzâlî, a.g.e., s. 251.

Görüldüğü üzere Ehl-i Kible fırkalarının tekfirinden yana olmayan el-Gazzâli, bu fırkaları tekfir edenlerin de kesin bir delile dayanarak bunu yaptıklarını kabul etmemektedir¹²¹.

et-Taftâzânî (v.793/1390) de tekfire taraftar olmayanlardandır. Şerhu'l-Akaid'inde Mu'tezile'nin tekfiri konusunu kısaca tartışan müellif netice olarak Mu'tezile'nin tekfir edilemeyeceği kanaatine varmaktadır. et-Taftâzânî, ayrıca, Ehl-i Sünnet'in bir taraftan "Ehl-i Kible'den hiç bir kimse tekfir edilemez" derken diğer taraftan bazı fırkaları tekfir etmelerinin müşkil bir durum olduğuna da dikkat çekmektedir¹²².

el-Cürcânî (v.816/1413) Mu'tezile'nin altı meseledeki görüşünden dolayı tekfir edildiğini belirterek bunları şöyle sıralar :

a) Allah'ın sıfatlarını kabul etmemeleri,

b) Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını benimsememeleri,

c) Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia etmeleri,

d) Allah'ın bazan bir şeyi dilediği halde olmaması ve dilemediği bir şeyin meydana geldiğini söylemeleri,

e) Ma'dum'un şey olduğunu kabullenmeleri,

f) Rûyetullah'ı kabul etmemeleri.

Zikredilen bu altı meseleyi kısaca inceleyen el-Cürcânî, Mu'tezile'nin bu meselelerin hiç birinden dolayı tekfir edilemeyeceğini söyler¹²³ ki el-Cürcânî zaten umûmen Ehl-i Kible'nin tekfir edilemeyeceği kanaatinde¹²⁴.

Son devir araştırmacıları da Mu'tezile'nin bazı görüşlerindeki aşırılık ve hatalarından dolayı dinden çıkmadıklarını, dolayısıyla

¹²¹ el-Gazzâli, a.g.e., s. 251.

¹²² et-Taftâzânî, Sa'düddin Ömer, Şerhü'l-'Akaid, İstanbul, 1310 h., s. 191; krş. Şerhu'l-Makâsîd, V, 228 vd.

¹²³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 601-602.

¹²⁴ Bkz. el-Cürcânî, a.g.e., s. 600.

onların tekfir edilemeyeceği kanaatindedirler¹²⁵.

SONUÇ

Netice olarak diyebiliriz ki İslâm düşüncesinde akli sistemi temsil etmekte olan ve düşünceleriyle İslâm kültürüne önemli katkılarda bulunan Mu'tezile'nin ortaya çıkış tarihi hakkında farklı kanaatler mevcut olmakla birlikte, bir fırka olarak onun Vâsıl b. Atâ (v.131/748) ile ortaya çıktığı ekseriyet tarafından kabul edilmektedir.

Bu genel kabule rağmen, kanaatimizce, bir fırka olarak Mu'tezile'yi ortaya çıkaran sosyal, siyâsi ve kültürel şartlar henüz tam olarak bilinmemektedir. Bundan dolayı, mezhebin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ'yı (v.131/748) hocası Hasan Basrî (v.110/728)'nin meclisinden ayırarak farklı bir cemaat ve fırka oluşturmaya sevkeden sebebler ve fikri birikimler de bu çerçevede net olarak aydınlanmış değildir. Ne varki, bizce, savunduğu görüşleri itibarıyla, bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmış olan Mu'tezile'nin fikirlerinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için onu ortaya çıkaran şartların çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Aksi halde, fikirleri oluşturan, onların arka planındaki hadiseler ve oluşumlar anlaşılmadan ya da göz ardı edilerek, günümüzü olduğu gibi geçmişle de net bir biçimde doğru olarak anlamak mümkün değildir. Bundan dolayı, biz, ortaya çıktığı asrın kültürel, sosyal ve siyâsi şartları çerçevesinde, Mu'tezile'nin müstakil bir fırka olarak ortaya çıkışının yeniden ele alınması gereğine inanıyoruz.

Başlangıçta İslâm düşüncesini korumak ve müdafaa etmek için samimi gayret gösteren Mu'tezile bazı sebebler sonucunda müstakil bir fırka olarak varlığını sürdürmemiş ve ortadan kaybolmuştur. Ancak Şi'a'nın Mu'tezili fikirleri benimsemesi neticesinde Mu'tezile fikri varlığını bu ekol içerisinde sürdürmüştür.

¹²⁵ Bkz. Cârullah, a.g.e., s. 242; Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 137.

İslâm'da araştırmacı akli temsil eden Mu'tezile ilk önce akli naklın hizmetinde kullanmış ise de daha sonraları dâhilî ve hâricî birtakım sebeplerin etkisiyle akli naklın üstünde tutmaya başlayarak, akla aykırı gibi görünen âyetleri te'vîl etmiş, Sünnet'i ise bir delil olarak kabul etmemiştir.

Kendi içerisinde birbirini tekfirle suçlayan Mu'tezile'yi, Ehl-i Sünnet içerisinde tekfir edenler bulunmakla birlikte, bu noktadaki görüşlerini bizim de benimsediğimiz, günümüz araştırmacıları da dahil, ekseriyet onları tekfir etmemiştir.

Müstakil bir ekol olarak yaşadığı asırlarda onunla içiçe birarada yaşamış Ehl-i Sünnet uleması Mu'tezile'yi tekfir ederken; Mu'tezile'nin varlığını kaybetmesinden sonra, özellikle el-Gazzâlî (v.505/1111)'den itibaren gelen halef ulemasının bu fırkayı tekfir etmemesi dikkate değer bir husustur.

Kanaatimizce, bu farklılığın temelinde birtakım sosyolojik ve psikolojik sebepler vardır. "*Halku'l-Kur'ân*" tartışmaları ile "*Mihne Devri*" gibi, Mu'tezile tarafından başlatılan dinî-sosyal hadiseler ve bunların toplumda meydana getirdiği psikolojik etki bu noktada ilk akla gelenlerdir.

Bunlar ve benzeri olayları bizzat yaşamış olanlar ile, hadiseleri, sonradan birer tarihî vak'a olarak seyredenlerin olayların faillerine ve onların fikirlerine bakış tarzları tabiatıyla farklı olmuştur.

Onun için bu ve benzeri konular ele alınırken fikirleri doğuran sosyal hadiseler ve onların psikolojik etkileri gözden uzak tutulmamalıdır. Tezahürleri dinî de olsa, tarihî vak'aları sıhhatli bir şekilde değerlendirebilmek için bu zarurîdir.

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abdulcebbâr, el-Kâdî 'Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyn (v. 415/1025),
 _____ Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, nşr. (Dr.) 'Abdulkerîm 'Osmân, Kâhire, 1384/1965.
- _____ Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, thk. Fuâd Seyyid, Tunus, 1393/1974.
- 'Abdulhamîd, (Dr.) 'İrfân,
 _____ Drâsât fi'l-Fırak ve'l-'Akâidi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1404/1984.
 (Tercemesi için bkz. İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, trc. M. Saim Yeprem, İstanbul, 1981).
- el-Âmidî, Seyfüddîn Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed (v. 631/1233),
 _____ Ebkârü'l-Efkâr, Süleymaniye ktp. nr. 747.
- Ammara, Muhammed,
 _____ Mu'tezile ve Devrim, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1988.
- el-Bağdâdî, 'Abdulkâhir b. Tâhir (v. 429/1037),
 _____ el-Fark beyne'l-Fırak, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrut, tsz.
- _____ el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1986.
- _____ Usûlü'd-Dîn, İstanbul, 1346/1928.
- Cârullah, Zühdi Hasan,
 _____ el-Mu'tezile, Kâhire, 1366/1947.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerîf (v. 816/1413),
 _____ Şerhu'l-Mevâkıf, Bulak, 1266 h.
- el-Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn 'Abdulmelik b. 'Abdullah (v. 478/1085),
 _____ el-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd, nşr. M. Y. Mûsâ - A. A. 'Abdulhamîd, Mısır, 1369/1950.

- Çubukçu, (Prof.Dr.) İbrahim Ağâh,
 _____ Mu'tezile ve Akıl Meselesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat
 Fakültesi Dergisi, cilt : XII, Ankara, 1964.
- De Boer, T. J.,
 _____ Târîihu'l-Felsefe fi'l-İslâm, Arapçaya terceme : Muhammed
 'Abdulhâdî Ebû Rîde, Tunus, 1980.
- Ebû Zehra, Muhammed,
 _____ Târîihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, Baskı yeri belli değil, tsz. (Dâru'l-
 Fikri'l-'Arabî).
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'il (v. 324/936),
 _____ Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden,
 1400/1980.
 _____ el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne, Kahire, 1385.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111),
 _____ el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, nşr. (Dr.) İ. A. Çubukçu (Dr.) H. Atay,
 Ankara, 1962.
 _____ Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zındıka, nşr. Muhammed
 Bedrüddîn en-Na'sânî, Mısır, 1325/1907.
- Goldziher, Ignaz,
 _____ el-'Akîde ve's-Şerî'a fi'l-İslâm, Arapçaya trc. Muhammed Yûsuf
 Mûsâ - A. H. 'Abdulkadîr - 'Abdulazîz 'Abdulhak, Mısır,
 1378/1959.
- Gölcük, (Prof. Dr.) Şerafeddin,
 _____ Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, İstanbul, 1979.
- Haşîm, 'Alî Fehmî,
 _____ en-Nez'atu'l-'Akliyye fi Tefkiri'l-Mu'tezile, Trablus-Lıbya, 1967.
- Işık (Prof. Dr.) Kemal,
 _____ Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, Ankara, 1967.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer (v. 1252/1836),
 _____ Reddül-Muhtâr 'ala'd-Dürri'l-Muhtâr, Beyrut, tsz.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed (v. 456/1064),
_____ el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihal, Mısır, 1317 h.
- İbn Hümâm, Kemâleddin (v. 861/1457),
_____ el-Musâyara, Bulak, 1317 h.
_____ Şerhu Fethi'l-Kadir, Beyrut, tsz.
- el-İsferâyini, Ebu'l-Muzaffer Şahfûr b. Tâhir (v. 471/1078),
_____ et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkatî'n-Nâciyeti 'anı'l-Fırakî'l-Hâlikîn, nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Mısır, 1955.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâleddin Muhammed b. Mükrim (v. 711/1311),
_____ Lisânu'l-'Arab, Beyrut, 1388/1968.
- İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahya (v. 840/1437),
_____ Tabakâtu'l-Mu'tezile, nşr. Susanna Dıwald Wilzer, Beyrut, 1380/1961.
- Kılavuz, (Doç. Dr.) Ahmed Saim,
_____ İman-Küfür Sınır, İstanbul, 1982.
- Koçyiğit, (Prof. Dr.) Talât,
_____ Cehmiyye (Mu'tezile)'de Akılcılık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt : XVI, Ankara, 1968.
- el-Makdisî, Şemsüddin Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Beşârî (v. 356/966),
_____ Ahsenu't-Takâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1906.
- el-Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (v. 377/987),
_____ et-Tenbih ve'r-Red 'alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida', nşr. Sven Dederng, İstanbul, 1936.
- Özler, (Yrd.Doç.Dr.) Mevlüt,
_____ İslâm Düşüncesinde Tevhid İstanbul 1995
- Rahman, (Prof. Dr.) Fazlur,
_____ İslâm, trc. (Doç. Dr.) Mehmet Dağ- (Doç. Dr.) Mehmet-Aydın, İstanbul, 1981.

- er-Râzî, Fahrüddin (v. 606/1209),
_____ İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Beyrut, 1402/1982.
- Sıddîkî, Mazharüddin,
_____ İslâm Dünyasında Modernist Düşünce, trc. Murat Fırat-Göksel Korkmaz, İstanbul, 1990.
- eş-Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâti (v. 790/1388), el-el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a, nşr. 'Abdullah Drâz, Beyrut, tsz.
_____ el-İ'tisâm, Mısır, tsz.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdulkerim (v. 548/1153),
_____ el-Milel ve'n-Nihal, thk. Muhammed Seyyid Kılâni, Beyrut, 1395/1975.
- Şeyhzâde, 'Abdurrahîm b. 'Ali (v. 944/1537),
_____ Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid, Mısır, 1317 h.
- et-Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. 'Ömer (v. 793/1390),
_____ Şerhu'l-Makâsid, thk. (Dr.) 'Abdurrahmân 'Umeyra, Beyrut, 1409/1989.
_____ Şerhu'l-'Akâid, İstanbul, 1310 h.
- Topaloğlu, (Prof. Dr.) Bekir,
_____ Kelâm İlmi, Giriş, İstanbul, 1981.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ (v. 1205/1791),
_____ Tâcu'l-'Arûs, Beyrut, 1386/1966.
- ez-Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. 'Abdullatif (v. 998/1487),
_____ Sahîh-ı Buhârî Muhtasarı Tecrid-ı Sarîh Tercemesi, trc. Kâmil Miras, Ankara, 1975.